
AMALIA PROCHOWNIKOWA

Z badań nad zróżnicowaniem funkcjonalnym małych ośrodków miejskich i ich rolą w osadnictwie wybranych obszarów

Miastom, jako ośrodkom koncentrującym znaczną liczbę ludności, miejsc pracy i różnorodnych interesów zaplecza, przypadała zawsze przodująca rola, zarówno w kraju, jak i w poszczególnych regionach. Rozwój i funkcje miast wynikają z ich położenia geograficznego i topograficznego, oddalenia i powiązań z głównymi szlakami komunikacyjnymi i nadrzędnymi ośrodkami, z wielkości i charakteru zaplecza, z sytuacji ekonomicznej oraz ze zmian organizacji stosunków społecznych i politycznych. Funkcje ich mają charakter bądź bardziej "centralny", tzn. ogniskujący sprawy i interesy zaplecza, bądź "wyspecjalizowany", związany z własną bazą surowcową lub innymi kierunkami produkcji.

Stopień centralności i miejsce osad o funkcjach centralnych w systemie osadniczym zależy (bardziej, niż ośrodków wyspecjalizowanych) m.in. od długości czasu pełnienia tej funkcji, związanej najczęściej z reorganizacją podziałów administracyjnych, zmian politycznych, woli i możliwości czynników nadrzędnych. Każdorazowa zmiana podziału administracyjnego pociąga za sobą przeobrażenia w strukturze hierarchicznej i funkcjonalnej osad niższych szczebli. Wynika to zarówno z rozpadu istniejących zależności, jak i nowego układu podporządkowań administracyjnych i powiązań społeczno-ekonomicznych. Ośrodki zdegradowane po utracie dotychczasowej roli i okrojonego obszaru wpływów stagnują lub rozwi-

jają się w zależności od możliwości wykształcenia funkcji wyspecjalizowanych.

Badania nad funkcjami miast, ich typologią i rolą w poszczególnych regionach i kraju rozwinęły się w Polsce na dużą skalę po drugiej wojnie światowej. Przegląd prac z tego zakresu był wielokrotnie omawiany przez Dziewońskiego, Jerczyńskiego (1970) i innych [1-20]. Zwalnia to autorkę od powtórnego omówienia znaczenia powszechnie znanego dorobku.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest analiza zróżnicowania funkcjonalnego małych ośrodków miejskich w województwie krakowskim i tarnobrzeskim, ze szczególnym uwzględnieniem roli b. miast powiatowych i możliwości dalszego ich rozwoju. Punktem wyjścia jest założenie, że zróżnicowanie przestrzenne i funkcjonalne osadnictwa jest wyrazem wielowiekowego rozwoju gospodarczego poszczególnych regionów i kraju, odzwierciedlającego okresy prosperity, stagnacji czy upadku.

Podstawą opracowania są różnorodne materiały statystyczne, kartograficzne i inne, zebrane drogą żmudnych poszukiwań w wielu instytucjach i urzędach miast, w WUS, GUS i innych placówkach i zakładach badanych województw, prowadzonych przez autorkę i pod jej kierunkiem.

Opracowanie składa się z dwóch części. W pierwszej omówiono rozwój urbanizacyjny badanych obszarów, tj. proces powstawania i kształtowania się miast, ich rozmieszczenie, zróżnicowanie, warunki i przyczyny rozwoju oraz upadku. Część druga poświęcona jest b. ośrodkom subregionalnym, ich funkcjom i roli. Analiza porównawcza zdążyła do uchwycenia współczesnych trendów rozwojowych tych miast i określenia dalszych możliwości ich wzrostu.

URBANIZACJA I JEJ ROZWÓJ NA BADANYM TERENIE

Omówiono ją w świetle wielkości odsetka ludności miejskiej, gęstości miast, czasu powstania osad miejskich i struktury wielkościowej miast.

T a b e l a 1

Urbanizacja województwa krakowskiego i tarnobrzeskiego w 1980 r. wg odsetka ludności miejskiej i gęstości miast na 10 000 km²

Województwo	Powierzchnia w km ²	Liczba miast	Odsetek ludn. m.	Gęstość miast na 10 000 km ²
krakowskie	3 255	10	68,8	30,7
tarnobrzeskie	6 283	14	32,1	22,3
Polska	312 683	804	58,7	25,7

Zródło: Rocznik statystyczny województw 1981, Warszawa 1981, s. 2 i 4-5.

Poziom umiastowienia, mierzony odsetkiem ludności miejskiej, był zróżnicowany. W woj. krakowskim prawie 70% ludności stanowili mieszkańcy miast, w tarnobrzeskim zaledwie 32%. Tarnobrzeskie, w skali kraju, zajmowało dalekie 43 miejsce pod tym względem wśród innych województw, krakowskie zaś ósme. Dla woj. krakowskiego jest to następstwem istnienia tak wielkiego ośrodka miejskiego, jakim jest ponad 700-tysięczny Kraków, w woj. tarnobrzeskim wynika z występowania na tym terenie małych miast, gdyż jedynie Stalowa Wola jest miastem liczącym powyżej 50 tysięcy ludzi.

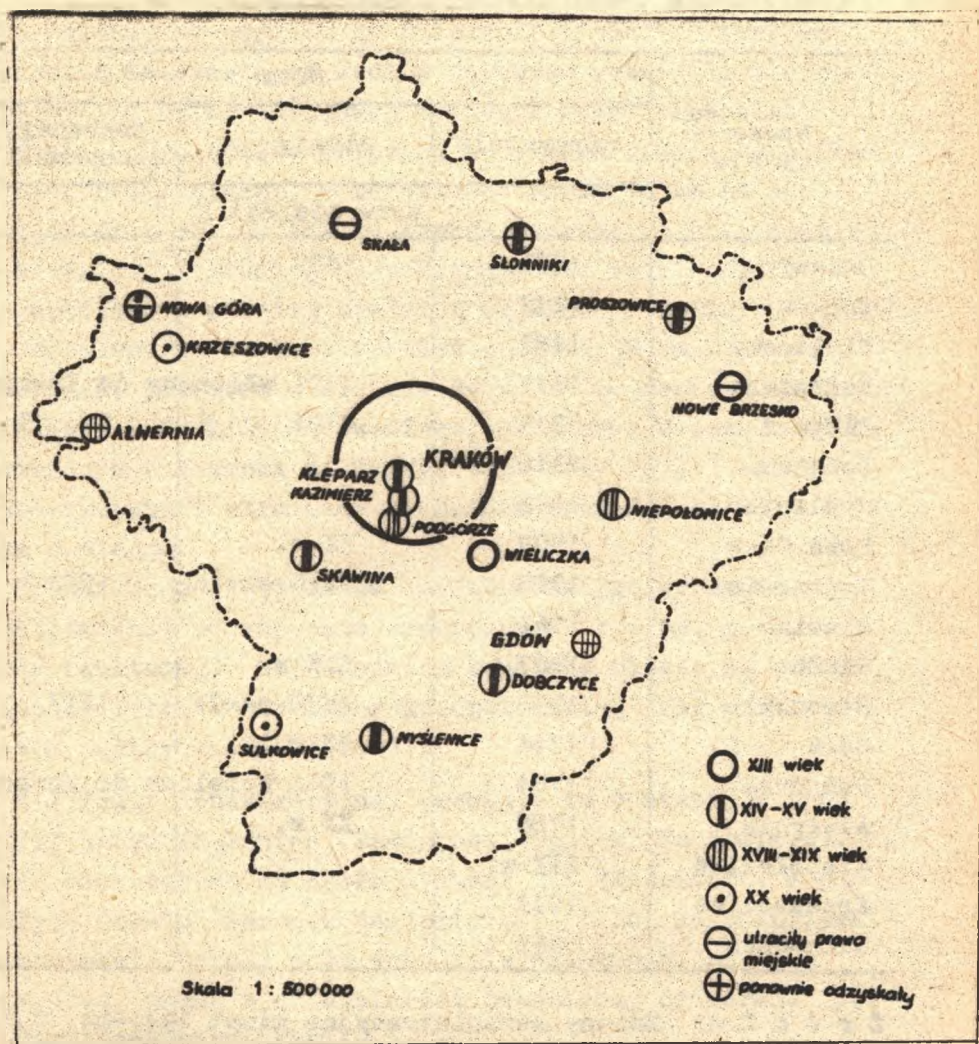
Urbanizacja rozpatrywana w aspekcie gęstości miast na 10 000 km² wykazywała także duże odchylenie od średniej dla Polski (25,7) na korzyść woj. krakowskiego (30,7), w tarnobrzeskim wynosiła 22,3 (tab. 1). Ta deprecjacja urbanizacyj-

na woj. tarnobrzeskiego wynikała z długotrwałego zalesienia i zabagnienia tych obszarów (Dobrowolska, 1931), z ich peryferycznego położenia i ogólnego zapóźnienia w rozwoju gospodarczym w poszczególnych fazach urbanizacyjnych. Wprawdzie w ciągu wieków powstawało na tych terenach wiele miasteczek, ale traciły one szybko podstawy rozwoju i prawa miejskie.

Urbanizacja omawianych obszarów, określana ilością osad otrzymujących prawa miejskie, miała charakter kilkufazowy, obejmujący także okresy dezurbanizacji (ruralizacji) niektórych osad miejskich. Umownie wydzielono 4 fazy urbanizacji: I - od XIII do XV wieku, II - od XVI do XVII wieku, III - obejmowała XVIII i XIX wiek, IV - wiek XX.

I fazę cechowało tworzenie się sieci miejskiej z grodów i osad targowych. Był to okres powstawania i rozwoju miast, wynikający, zwłaszcza od XIV wieku, z korzystnego układu stosunków gospodarczych w naszym kraju. Rozmieszczenie ówczesnych osad miejskich odzwierciedlało niejako idealny obraz systemu osadniczego, wynikający z panujących praw ekonomicznych i społecznych (Christaller 1933, Gola-chowski 1969). Miasto było niemal środkowym ogniwem otaczających go wsi, skupiając w sobie ich interesy. Odległość poszczególnych miast od siebie wynosiła około 15 km, zaś do otaczających wsi około 7 km. Ta bliskość położenia miast w stosunku do siebie wpłynęła w późniejszych okresach czasu na regres i upadek wielu z nich.

W woj. krakowskim sieć miast (łącznie z Krakowem) wykształciła się w zasadzie w XIII i XIV wieku (tab. 2, ryc. 1). Powstało wówczas 12 miast (Brzesko Nowe, Kraków, Kazimierz, Kleparz, Dobczyce, Myślenice, N. Góra, Proszowice, Skała, Skawina, Słomniki i Wieliczka). Najkorzystniejsze warunki rozwoju posiadał Kraków (Bromek 1975, Kortus 1974), najpierw jako stolica Wiślan, później ośrodek stolicy senioralnej i wreszcie stolica kraju. Dzięki temu rozwinął silnie swe funkcje, zwłaszcza egzogeniczne, kosztem pozostałych.

Ryc. 1. Urbanizacja woj. krakowskiego, wg daty otrzymywania praw miejskich przez poszczególne osady

T a b e l a 2

Urbanizacja woj. krakowskiego wg daty otrzymania praw miejskich przez poszczególne osady

Nazwa miasta	Data		
	otrzymania	utruty	ponownego otrzymania
	praw miejskich		
Brzesko N.	1279	1869	
Kraków	1257		
Wieliczka	1282		
Kazimierz	1335	1791 włączony do Krakowa	
Kleparz	1335	1791 " " "	
Dobczyce	1310		
Myślenice	1342		
Nowa Góra	1509	XX w.	
Proszowice	1358	1870 osada	1923
Skawina	1364		
Skała	1267	XIX w.	
Słomniki	1358	1870 osada	1917
Gdów	1744	XX w.	
Podgórze	1784	1914 wcielone do Krakowa	
Alwernia	1788	XX w.	
Niepołomice	XIX w.		
Krzyszowice	1933		
Sułkowice	1969		

Z r ó d ł o: Zmiany administracyjne miast 1945-84. GUS.
Statystyka Polski 7. Warszawa 1985 i in.

Większe znaczenie oprócz Krakowa posiadały Wieliczka, Proszowice i Myślenice. Wieliczka, najstarsze przemysłowe miasto Polski, ze względu na położenie w pobliżu Krakowa i całkowitą zależność od królów polskich rozwijała się bardzo powoli. W korzystniejszej sytuacji były Proszowice i Myślenice. Proszowice położone w centrum urodzajnego Płaskowyzu Proszowickiego, w odległości około 30 km na północ wschód od Krakowa, na szlaku Kraków-Sandomierz były lokalnym ośrodkiem rzemieślniczo-usługowym dla rolniczego bogatego zaplecza, a później siedzibą sejmików i powiatu. Myślenice, oddalone od Krakowa również o około 30 km w kierunku południowym, położone w dolinie Raby, na pograniczu Pogórza Wielickiego i Beskidu Makowskiego, na starym szlaku handlowym wiodącym z Krakowa na Węgry, odgrywały rolę lokalnego ośrodka wymiany i strażnicy na drodze prowadzącej ku południowym sąsiadom.

Urbanizacja województwa tarnobrzesckiego wykazywała silne uzależnienie od warunków naturalnych (rzeźby, gleb, wód i szaty roślinnej). Najwcześniej powstały miasta na pokrytej lessem Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej oraz wyższych terasach doliny Wisły (tab. 3).

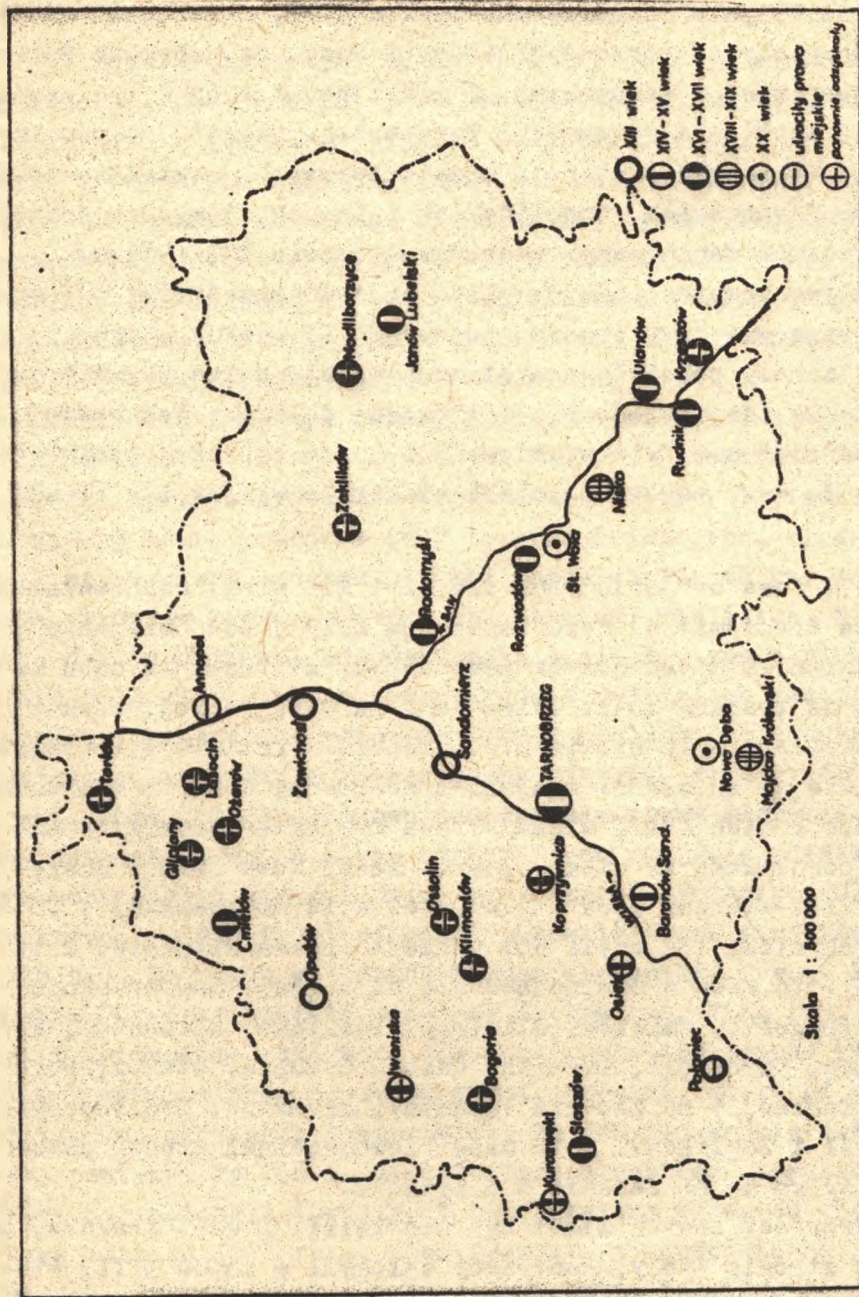
W I fazie urbanizacyjnej powstało tu 9 miast, w tym 4 w XIII wieku (Połaniec, Zawichost, Opatów, Sandomierz). Spośród nich szybko na czoło wysunął się Sandomierz. Z pozostałych pięciu (Baranów Sandomierski, Iwaniska, Koprzywnica, Kurozwęki, Osiek) duże znaczenie osiągnęła najpierw Koprzywnica, znana z działalności osadniczej cystersów, później Baranów Sandomierski.

II faza urbanizacyjna przebiegała odmiennymi torami w obydwu województwach. Liczba miast w woj. krakowskim nie uległa zmianie. Okres świetności przeżywał stołeczny Kraków, z małych miast Proszowice i Myślenice. Dla ziem obecnego woj. tarnobrzesckiego był to okres silnej urbanizacji. Powstało wówczas 18 miast (na 32, które powstały tu w ciągu wie-

Urbanizacja woj. tarnobrzieskiego wg daty otrzymania
praw miejskich przez poszczególne osady

Nazwa miasta	Data		
	otrzymania	utruty	ponownego otrzymania
	praw miejskich		
Połaniec	1246	1869	1980
Zawichost	1257		
Opatów	1282		
Sandomierz	1286		
Baranów Sandom.	1354		
Koprzywnica	XIV w.	1869	
Iwaniska	1403	1869	
Kurozwęki	XV w.	1869	
Osiek	1430	1869	
Cmielów	1505	1870	1962
Staszów	1526		
Lasocin	1549	1869	
Tarłów	1550	1869	
Rudnik	1552		
Radomyśl	1556		1934
Ożarów	1569	1869	
Tarnobrzeg	1593		
Gliniany	1595	1869	
Zaklików	XVI w.	XIX w.	
Klimontów	1604	1869	
Ulanów	1604	1934	1958
Bogoria	1616	1869	
Janów Lub.	1640		
Krzeszów	1641	1870	
Modliborzycze	1642	II p. XIX w.	
Ossolin	XVII w.	XIX w.	
Rozwadów	1693	wcielony do St. Woli	
Annopol	1761	XIX w.	
Majdan Królewski	XVIII w.	1919	
Nisko	XIX w.		1933
Stalowa Wola	1945		
Nowa Dęba	1962		

Z r ó d ł o: Zmiany administracyjne miast 1945-84. GUS.
Statystyka Polski 7. Warszawa 1985 i in.

Ryc. 2. Urbanizacja woj. tarnobrzckiego, wg daty otrzymania praw miejskich przez poszczególne osady

ków), z tych 10 w XVI wieku, 8 w XVII. Zagęściła się sieć miast na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej, nowe osady miejskie powstały na porzeczach Wisły i Sanu, na pobrzeżu Puszczy Sandomierskiej i Janowskiej. Z miast powstałych w tym czasie większe znaczenie osiągnęły: Tarnobrzeg, Staszów, Janów Lubelski. Większość z nich to miasta prywatne, zakładane przez Tarłów, Tarnowskich, Ossolińskich i innych. Pomyślny rozwój miast został zahamowany w drugiej połowie XVII wieku. Straszliwe spustoszenie wywołane wojnami szwedzkimi i innymi, trwającymi do pierwszej połowy XVIII wieku, liczne pożary czy zarazy podcięły egzystencję miast, a ich zbytne zagęszczenie zdeprecjonowało możliwości dalszego ich rozwoju. Małe ośrodki miejskie wegetowały i coraz bardziej upodabniały się do wsi, tak w zajęciach mieszkańców, jak i w zabudowie.

III faza urbanizacyjna (XVIII i XIX wiek) cechowała się kilkoma trendami: a) dezurbanizacją małych osad miejskich, b) powstaniem kilku nowych miasteczek, c) rozwojem osad leżących na trasach kolei żelaznych. Na terenie woj. krakowskiego zmiany były niewielkie. Kleparz i Kazimierz, tworzące właściwie jeden zespół miejski z Krakowem, zostały doń wcielone pod koniec XVIII wieku. Prawa miejskie straciły w XIX w. lub w początkach XX wieku Brzesko Nowe, Nowa Góra i Skała oraz XVIII-wieczny Gdów i Alwernia. W Tarnobrzescu z 30 ówczesnych miast 18, czyli 60% utraciło prawa miejskie. Z tych 18 aż 13 to miasta znajdujące się na terenie lewobrzeżnym Wisły (Bogoria, Ćmielów, Gliniany, Iwaniska, Klimontów, Koprzywnica, Kurozwęki, Lasocin, Osiek, Ossolin, Ożarów, Połaniec, Tarłów), 5 na Zasaniu (Annapol, Krzeszów, Modliborzyce, Radomyśl i Zaklików). Z 18 miast lewobrzeżnej części pozostało tylko 5, na Zasaniu z 6 tylko 2.

Przyrost nowych miast był niewielki. U wrót Krakowa, po prawej stronie Wisły, Austriacy założyli w końcu XVIII wieku Podgórze, w Tarnobrzescu powstało jeszcze jedno prywatne miasteczko Annapol, które w następnym wieku straciło pra-

wa miejskie. W XIX wieku do rzędu miast zostały wliczone w województwie krakowskim Niepołomice, w woj. tarnobrzeskim zaś Nisko.

IV faza urbanizacji, czyli wiek XX, cechuje znaczna dyferencjacja rozwoju miast jako następstwo: a) zmian granic politycznych i administracyjnych po pierwszej wojnie, b) lokalizacji drobnych bądź większych zakładów w miastach posiadających powiązania kolejowe, c) zaczątków uprzemysłowienia obszarów południowo-środkowych kraju pod koniec okresu międzywojennego w ramach COP-u, d) zniszczeń z czasów drugiej wojny światowej, e) rozwoju nowych inwestycji po drugiej wojnie, f) powojennych zmian administracyjnych.

Przejawem tego był rozwój jednych ośrodków a stagnacja i regres drugich. Miasta duże, jak Kraków, rozszerzały swe funkcje i wykazywały stały wzrost demograficzny i przestrzenny. Miasta małe, położone przy trasach kolejowych, wykazywały pewne ożywienie w związku z lokalizacją większych czy mniejszych zakładów przemysłowych, np. Skawina, Wieliczka, Nisko. Inne, jak Sandomierz, ośrodek ongiś o wielkim znaczeniu, pełnił rolę niewielkiego, peryferyjnie położonego miasta powiatowego. Miasteczka położone z dala od linii kolejowych wegetowały, a niektóre tracąc cechy miejskie spadały do rzędu wsi, inne traciły i znowu odzyskiwały prawa miejskie, stąd wyraźne zmiany w sieci miast. Prawa miejskie odzyskały w Tarnobrzeskim Nisko i Cmielów, Radomyśl, Połaniec, Ulanów stracił (1934 r.) i odzyskał ponownie prawa miejskie (1958 r.). Do rzędu wsi spadł Majdan Królewski. W woj. krakowskim Podgórze zostało wcielone do Krakowa (1914 r.), Słomniki i Proszowice, które od 1870 roku były traktowane jako tzw. "osady", zostały zaliczone do rzędu miast, podobnie do rangi miasta podniesiono magnackie Krzeszowice. Po drugiej wojnie światowej powiększyły liczbę miast w Tarnobrzeskim, powstałe w ramach realizacji inwestycji COP, Stalowa Wola, od 1945 i Nowa Dęba od 1962 roku. Obok Krakowa, a właściwie na jego gruntach, została zlokalizowana Nowa Huta, najpierw jako

T a b e l a 4

Rozwój ludności miast miejskiego woj. krakowskiego
w latach 1946-1980

Lp.	Nazwa miejscowości	Liczba ludności					
		1946 =100	1950	1960	1970	1978	1980
1	Kraków wskaznik wzrostu	299 000	343 638 114	481 000 161	585 000 196	691 461 231	715 707 239
2	Dobczyce ww.	2 791	2 600 93	2 707 97	3 200 114	3 438 123	3 581 128
3	Krzeszowice ww.	2 837	3 488 178	5 038 178	6 000 211	7 222 254	8 119 286
4	Myślenice ww.	6 520	6 809 104	8 722 133	12 200 187	14 561 223	15 377 235
5	Niepołomice ww.	4 071	4 319 106	4 905 120	5 200 127	5 399 133	5 561 136
6	Proszowice ww.	2 945	2 744 93	4 027 137	5 100 173	6 262 212	6 699 227
7	Skawina ww.	3 638	4 262 117	11 453 314	15 900 437	19 240 528	21 200 582
8	Słomniki ww.	4 303	4 099 95	4 299 99,9	4 300 99,9	4 589 107	4 574 106
9	Sułkowice ww.	3 294	3 328 101	4 849 147	4 600 140	4 884 148	5 020 152
10	Wieliczka ww.	8 191	8 981 110	11 938 145	13 878 169	16 878 206	17 121 209

Z r ó d ł o: Statystyka miast i osiedli 1945-65. GUS. Warszawa 1965. s. 166 i 309. Tabulogramy WUS, 1975 i 1978 r. Rocznik statystyczny woj. krakowskiego 1981, Kraków 1981, s. 25.

Tabela 5

Rozwój ludności miast woj. tarnobrzeskiego w latach 1946-1980

Lp	Nazwa miejscowości	Liczba ludności					
		1946 =100	1950	1960	1970	1978	1980
1	Tarnobrzeg wskaznik wzrostu	4 140	3 961 96	6 754 163	19 200 464	33 500 809	37 260 900
2	Baranów Sand. ww.	1 169	1 043 89	1 308 112	1 400 120	1 500 128	1 554 133
3	Cielów ww.	x x	x x	3 904 =100	3 800 97	3 600 92	3 505 90
4	Janów Lubelski ww.	3 793	3 601 95	4 708 124	5 900 156	7 400 195	8 399 221
5	Nisko ww.	6 590	7 268 110	8 312 126	10 000 152	10 200 155	10 182 155
6	Nowa Dęba ww.	x	x	4 811 =100	5 600 116	8 400 175	8 528 177
7	Opatów ww.	5 459	4 506 83	5 636 103	6 100 112	6 900 126	7 102 130
8	Pożaniec	x	x	x	x	x	5 092
9	Rudnik ww.	4 186	4 042 97	5 527 132	6 400 153	6 300 151	6 267 149
10	Sandomierz ww.	8 357	8 758 105	12 960 155	17 000 205	20 200 242	20 537 246
11	Stalowa Wola ww.	5 086	7 167 141	26 423 519	33 112 651	52 206 1026	54 792 1077
12	Staszów ww.	4 586	4 714 103	5 813 127	8 600 188	11 200 244	12 244 267
13	Ulanów ww.	x	x	1 463 =100	1 500 103	1 400 96	1 425 97
14	Zawichost ww.	1 554	1 606 103	1 909 123	2 000 129	2 000 129	1 950 125

Z r ó d ł o: Statystyka miast i osiedli 1945-65 o.c. Tabulograpy WUS, 1975 i 1978 r. Rocznik statystyczny woj. tarnobrzeskiego 1981, Tarnobrzeg 1981, s. 25.

odrębne miasto, później dość szybko wcielone do Krakowa. Wielkie nakłady inwestycyjne przeznaczone na rozwój przemysłu hutniczego, energetycznego, metalowego, chemicznego (Kraków, Stalowa Wola, Tarnobrzeg) przyczyniły się wraz ze zmianami administracyjnymi do dalszego różnicowania się wielkości i znaczenia miast w badanych regionach.

STRUKTURA WIELKOŚCIOWA MIAST

T a b e l a 6

Zróżnicowanie wielkościowe miast w 1980 r.

Ogółem miast		Miasta o liczbie ludności (w tysiącach)							razem
		po- niżej 5	5-10	10-20	20-50	50- 100	100- 200	200 i więcej	
Polska	1	264	185	169	111	38	22	15	804
	%	32,8	23,0	21,1	13,8	4,7	2,7	1,9	100,0
woj.	1	2	4	2	1	-	-	1	10
krak.	%	20,0	40,0	20,0	10,0	-	-	10,0	100,0
woj.	1	4	5	2	2	1	-	-	14
tarnobrz.	%	28,6	35,7	14,3	14,3	7,1	-	-	100,0

Z r ó d ł o: Rocznik statyst. województw, 1981, s. 6.

Struktura wielkościowa miast jest jednym z mierników poziomu urbanizacji. Charakterystyczną cechą wysokiego poziomu urbanizacji woj. krakowskiego jest, jak wspomniano, istnienie wielkiego Krakowa (tab. 4), największego miasta w makroregionie południowo-wschodnim. Pozostałe 9 miast to ośrodki małe. Największa z nich Skawina liczy ponad 20 tysięcy ludności, najmniejsze Dobczyce około 4 tysięcy. Województwo tarnobrzegskie cechuje wyłącznie sieć małych miast (tab. 5). Brak tu ośrodka o znaczeniu ponadregionalnym. Stolica woje-

wództwa - Tarnobrzeg - wraz z przyłączonymi po 1975 r. wsiami b. gminy Tarnobrzeg liczył w 1980 r. poniżej 40 tys. osób. Największe miasto tego obszaru, silnie uprzemysłowiona Stalowa Wola, liczyło około 55 tys. mieszkańców, a 3 najmniejsze miasta (Baranów Sandomierski, Ulanów i Zawichost) poniżej 2 tys. osób. W całym okresie powojennym miasta małe, pozbawione przemysłu wegetowały, jedynie b. ośrodki powiatowe, którym poświęcam dalsze rozważania i inne uprzemysławiające się wykazywały silniejszy rozwój.

ZRÓŻNICOWANIE OSRODKÓW SUBREGIONALNYCH

Rozpatrując miejski system osadniczy, jako zintegrowany zbiór jednostek osadniczych, realizujących określone cele (Dziewoński, Malisz, 1978), przyjmuję, że ośrodkom subregionalnym, za które uważam były miasta powiatowe, wyznaczono rolę pośrednią między miastami wojewódzkimi a pozostałymi małymi miastami. Wiąże się ona z ich wcześniejszym wyposażeniem w znaczną liczbę placówek i instytucji, których działalność obejmuje po kilka gmin. Wielkość i rozmieszczenie tych ośrodków jest znacznie zróżnicowane, co implikuje ich charakter i rolę w sieci osadniczej.

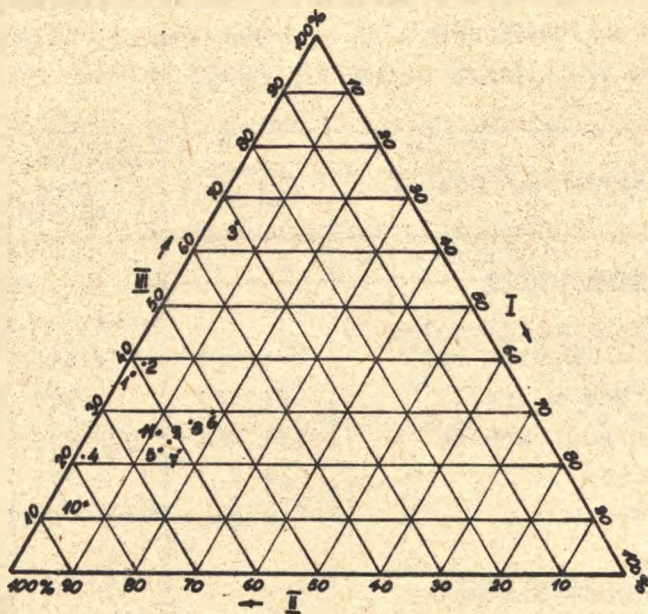
W woj. krakowskim istnieją tylko dwa ośrodki subregionalne, tj. Proszowice i Myślenice, w woj. tarnobrzeskim zaś sześć. W ich przestrzennym rozmieszczeniu zaznacza się duża nierównomierność. W woj. krakowskim brak ich w części zachodniej, a w woj. tarnobrzeskim na cały duży obszar Zasania przypada tylko jeden-Janów Lubelski, natomiast na taki sam mniej więcej obszar po lewej stronie Wisły przypadają aż trzy, tj. Sandomierz, Staszów i Opatów. Takie rozmieszczenie byłych miast powiatowych wynika z niezbyt dobrze przemyślanego podziału administracyjnego w 1975 roku, odcinającego miasta od ich zaplecza, lub dawne zaplecza od niektórych miast.

Współczesna ranga ośrodków subregionalnych zależy nie tylko od ich wielkości i charakteru zaplecza, lecz także od ilości i rodzaju miejsc pracy, czyli pojemności rynku zatrudnienia (tab. 7). W woj. krakowskim wiodąca rola, poza Krakowem, przypadła Myślenicom, w woj. tarnobrzeskim Stalowej Woli (Tarnobrzeg uplasował się na drugim miejscu). Na ostatnim miejscu znalazł się Opatów. Względna pojemność rynku zatrudnienia określa się także wskaźnikiem zatrudnienia na 100 mieszkańców. Uwidacznia on wyraziście rolę omawianych ośrodków w zapleczu, np. Janowa Lubelskiego, potwierdza również ograniczone znaczenie Niska, przytłaczanego jak gdyby rozwojem Stalowej Woli.

Dalsze rozważania oparto o strukturę zatrudnienia wg sektorów, działów gospodarki narodowej oraz zmodyfikowanego wskaźnika Amemiya (tab. 8,9,10). Za wiodący czynnik w rozwoju miast przyjęto zatrudnienie w sektorze II, do którego wliczono pracujących w przemyśle, budownictwie i transporcie. Zatrudnienie w tym sektorze wynosiło dla miast ogółem w woj. krakowskim 62%, w tarnobrzeskim ponad 69%. Z miast największą wartość osiągnęło w Stalowej Woli, ponad 80%, najmniejszą w Janowie Lubelskim i Opatowie, w krakowskim w Proszowicach (30%).

Zatrudnienie w sektorze III ogólnie było wyższe w miastach woj. krakowskiego, a najwyższe w Proszowicach (65%), co potwierdza ich rangę jako ośrodka usługowego, z miast tarnobrzeskich natomiast w Janowie Lubelskim i Opatowie (30 i 28%).

Znaczne różnice w zatrudnieniu zachodziły także w sektorze I. Dla miast regionu krakowskiego wynosiło ono średnio 1%, dla tarnobrzeskiego prawie 10%, głównie z powodu wysokiego zatrudnienia w leśnictwie. Znaczenie omawianych miast w świetle zatrudnienia w poszczególnych sektorach obrazuje trójkąt Ossana. Umieszczono na nim oprócz miast wojewódzkich i. b. powiatowych dla porównania także Skawinę. Uwidacznia on rolę subregionalnych ośrodków tarnobrzeskich jako miast o wiodącej roli sektora II. Uplasowanie się małych Myślenic

Sektor I; II; III

- 1 Kraków
- 2 Myślenice
- 3 Proszowice
- 4 Skawina
- 5 Tarnobrzeg
- 6 Janów Lubelski
- 7 Nisko
- 8 Opatów
- 9 Sandomierz
- 10 Stalowa Wola
- 11 Słazów

Ryc. 3. Trójkąt Ossana

T a b e l a 7

Zatrudnienie w ośrodkach subregionalnych w l.b.
i w przeliczeniu na 100 mieszkańców w 1978 r.
(w gospodarce społecznej)

Wyszczególnienie	Liczba ludności	Liczba zatrud- nionych	Zatrudnienie na 100 mieszkańców
<u>Woj. krakowskie</u>			
ośrodki subregionalne razem z miastem woj.	712 223	374 355	53
razem bez m. woj.	20 823	11 340	54
miasto woj. Kraków	691 400	363 015	53
Myślenice	14 561	8 771	60
Proszowice	6 262	2 569	41
<u>Woj. tarnobrzeskie</u>			
ośrodki subregionalne razem z m. woj.	139 500	92 421	66
razem bez m. woj.	106 000	70 319	66
razem bez Stalowej Woli	55 900	32 769	59
Tarnobrzeg	33 500	20 102	66
Stalowa Wola	50 100	37 550	75
Sandomierz	20 200	11 694	58
Janów Lubelski	7 400	5 042	68
Nisko	10 200	4 992	49
Opatów	6 900	4 184	61
Staszów	11 200	6 857	61

Z r ó d ł o: Tabulogramy WUS i przeliczenia własne.

T a b e l a 8

Struktura zatrudnienia ludności ośrodków subregionalnych i regionalnych woj. krakowskiego i tarnobrzesckiego w gospodarce uspołecznionej wg sektorów w 1978 r.

Wyszczególnienie	Sektor		
	I	II	III
	% zatrudnionych		
Miasta woj. krakowskiego razem	1,05	61,98	36,97
Kraków	0,83	61,75	37,42
Myślenice	1,60	58,86	39,54
Proszowice	4,76	30,11	65,13
Skawina (dla porównania)	0,74	78,19	21,07
Miasta woj. tarnobrzesckiego razem	9,87	69,09	21,04
Tarnobrzeg	13,51	62,80	23,69
Janów Lubelski	18,29	51,61	30,10
Nisko	16,49	60,35	23,16
Opatów	15,30	56,86	27,84
Sandomierz	13,94	62,01	24,05
Stalowa Wola	5,48	80,70	13,82
Staszów	11,90	62,79	25,31

Z r ó d ł o: Materiały wojewódzkich urzędów statystycznych i obliczenia własne.

obok wielkiego Krakowa podkreśla ich wielofunkcyjność. "Od-sunięcie" Proszowic od innych miast wskazuje na ich rolę ja-ko małego centrum usługowego, Stalowa Wola i Skawina wyodręb-niają się jako miasta silnie wyspecjalizowane.

Zatrudnienie wg działów gospodarki narodowej wykazywało wielofunkcyjność badanych ośrodków, a jednocześnie mniej lub

więcej zaawansowaną specjalizację. W Myślenicach dominował udział pracujących w przemyśle (36%), następnie w transporcie (15%) i w handlu 12%. Dalsze miejsca zajmowało zatrudnienie w ochronie zdrowia i budownictwie (ponad 8%), w pozostałych działach gospodarki od 6,0 do 0,5%. W Proszowicach była niewielka liczba osób zatrudnionych w przemyśle (14%), b. wysoka natomiast w ochronie zdrowia (23%) i handlu (19%). W woj. tarnobrzeskim we wszystkich badanych ośrodkach dominowało zatrudnienie w przemyśle (od 30% w Janowie Lubelskim do 63% w Stalowej Woli), ale znaczny też był udział zatrudnienia w innych działach gospodarki. Drugie miejsce w zatrudnieniu zajmował handel (od 10-13%) i transport (od 9% w Stalowej Woli do 15% w Sandomierzu i 17% w Staszowie). W Staszowie wiąże się to z koniecznością dowozu pracowników do kopalni siarki w Grybowie i obsługą rolniczego zaplecza pozbawionego linii kolejowej. Sandomierz, pełniący w pewnej mierze funkcje komplementarne w stosunku do Tarnobrzegu, przejął na siebie znaczną część obsługi w zakresie przewozu ludności i towarów, podobnie jak Janów Lubelski.

Znaczny odsetek ludności znajdował także zatrudnienie w budownictwie, od 15% w Sandomierzu do 3% w stagnującym Opawie oraz w ochronie zdrowia (od 3-10%). Byłe ośrodki powiatowe są nadal znacznymi skupiskami szkół zawodowych i średnich różnego typu. Na czoło wysuwają się Janów Lubelski i Sandomierz. Wszystkie badane ośrodki są zatem ośrodkami polifunkcyjnymi o mniej czy więcej zaznaczającej się specjalizacji.

Wielofunkcyjność miast i ich specjalizację obrazuje również wskaźnik zróżnicowania Amemiya (Jerczyński, 1970) obliczony wg wzoru:

$$W.zróż. = \left[\sum_{i=1}^n \frac{n}{n-1} \left(Z_i M / ZM - \frac{1}{n} \right)^2 \right]$$

n - liczba działów gospodarki, wykorzystana w analizie,
 $Z_i M$ - zatrudnienie w dziale "i" w mieście,
 ZM - zatrudnienie ogółem w mieście.

Wartość wskaźnika wynosi od 0 do 1. Przy maksymalnej różnorodności (jednakowych proporcjach zatrudnienia) wynosi 0. Przy minimalnej różnorodności (koncentracji zatrudnienia w jednym dziale) wynosi 1. Wielkość wskaźników obliczono z dokładnością do 5 znaków po przecinku, umieszczając dla porównania również Kraków, Skawinę i Tarnobrzeg (tab. 9).

W oparciu o otrzymane wyniki wydzielono 5 grup miast (tab. 10), w zależności od wielkości wskaźnika zróżnicowania. W grupach ekstremalnych (I i V) znalazły się z jednej strony Proszowice, z drugiej Stalowa Wola i Skawina. Proszowice, nastawione na obsługę znacznego zaplecza rolniczego, cechowała maksymalna różnorodność, Stalową Wolę i Skawinę maksymalna specjalizacja. W II grupie znalazły się Janów Lubelski i Sandomierz o rozbudowanych funkcjach centralnych, ale zawdzięczających swe znaczenie uprzemysłowieniu ostatnich lat. Uderza też uplasowanie się w III grupie Krakowa i Myślenic. Zbieżność dotyczy zarówno stopnia specjalizacji (uprzemysłowienia), jak i cech różnorodności, łącznie z funkcjami turystycznymi. Sugeruje to w pewnym sensie określenie roli Myślenic jako zminiaturyzowanej kopii funkcji Krakowa (dla znacznego beskidzkiego zaplecza). Z grupy badanych miast wyodrębnił się Tarnobrzeg o wysokim wskaźniku specjalizacji (uprzemysłowienia), wynikającym z połączenia go z Machowem. Reasumując należy stwierdzić, że specjalizacja, podobnie jak różnorodność funkcji, nie zależy od wielkości miasta.

Funkcje miast i ich rola ulegają ciągłym przemianom. Wyrazem rozwoju, zastoju czy regresu miast na danym etapie są m.in. wielkość i rodzaj nakładów inwestycyjnych. Przebadano je dla każdego z omawianych miast, w oparciu o pojedyncze formularze rocznych sprawozdań planów centralnych i terenowych. Materiały udało się zebrać tylko dla lat 1977-1980, w tym dla miast tarnobrzeskich tylko dla roku 1977 i 1978 i jedynie z planów terenowych. Mimo ich zatem ograniczonej wartości, wykazują jednak pewne znaczenie porównawcze (tab. 11). W zestawieniu uderza ogromna rozpiętość wysokości nakła-

T a b e l a 9

Wskaźniki zróżnicowania badanych miast

Wyszczególnienie	Wskaźnik zróżnicowania
<u>Woj. krakowskie</u>	
Myślenice	0,13488
Proszowice	0,07618
Skawina	0,38667
Kraków	0,13997
<u>Woj. tarnobrzeskie</u>	
Janów Lubelski	0,10347
Nisko	0,19651
Opatów	0,19323
Sandomierz	0,12002
Stalowa Wola	0,37987
Staszów	0,13531
Tarnobrzeg	0,21854

Z r ó d ł o: Materiały WUS i obliczenia własne.

T a b e l a 10

Grupy miast wg wielkości wskaźnika zróżnicowania

Grupy	Wielkość wskaźnika	Charakter miasta
I	do 0,08000	Proszowice, ośrodek mały, wielofunkcyjny, o szerokim wachlarzu usług dla rolniczego zaplecza
II	0,08100 - 0,12000	Janów Lubelski, Sandomierz, ośrodki wielofunkcyjne, z znaczącą się specjalizacją przemysłową
III	0,12100 - 0,16000	Myślenice, Kraków (pierwszy ośrodek lokalny, drugi ponadregionalny) wielofunkcyjne z dominantą przemysłową
IVa	0,61000 - 0,20000	Nisko, Opatów - ośrodki lokalne
IVb	0,21000 - 0,30000	Tarnobrzeg - regionalny o wyraźnej dominancie przemysłowej, w tym Opatów o znaczeniu lokalnym
V	0,31000 i więcej	St. Wola, Skawina, ośrodki wyspecjalizowane, wysoko uprzemysłowione

Z r ó d ł o: Jw.

dów inwestycyjnych na poszczególne ośrodki (w przeliczeniu na 1 mieszkańca). Dla Myślenic np. były one pięciokrotnie wyższe niż dla Proszowic i dwukrotnie wyższe, niż dla stagnującej już Wieliczki. Dzięki tym nakładom Myślenice rozbudowały zakłady przemysłowe, wzniesiono dworzec PKS, rozwinęto budownictwo turystyczne i mieszkaniowe i, jak dotąd, nie zaznaczył się regres w ich rozwoju. Niskie sumy nakładów dla Proszowic świadczą o ich deprecjacji po utracie funkcji miasta powiatowego.

W woj. tarnobrzeskim wartość nakładów była wysoka z wyjątkiem Opatowa. Nakłady przeznaczane były głównie na rozbudowę istniejącego przemysłu, budownictwo mieszkaniowe, transport itp.

Przeprowadzona analiza wskazuje na postępującą dalszą dywersyfikację znaczenia ośrodków subregionalnych. Wiąże się to z wielkością i rodzajem bazy ekonomicznej poszczególnych miast oraz charakterem gospodarczym ich zaplecza i regionu. Miasta nastawione niemal tylko na obsługę rolniczego zaplecza, np. Proszowice czy Opatów, nie mają szans większego rozwoju. Potwierdzają to wywiady i exodus ludzi młodych. Większe znaczenie i możliwości rozwoju posiadają miasta o preferowanej gałęzi specjalizacji (przemysłowej) oraz te, które w tym czasie wykształciły nowe funkcje (np. wypoczynkowe, transportowe). Do tej grupy miast należą Myślenice z woj. krakowskiego i wszystkie miasta z woj. tarnobrzeskiego, z wyjątkiem Opatowa.

W najbliższej przyszłości, przy założeniu braku gwałtownych przemian, niektóre z badanych miast, np. Proszowice, pogłębią swój satelitarny charakter, inne, jak Sandomierz czy Nisko połączą się z sąsiadującymi miastami (Sandomierz z Tarnobrzegiem, Nisko ze Stalową Wolą, do której przez pewien czas już należało). Staszów, poprzez dalsze wydobywanie siarki w Grybowie, zwiąże się silniej z Tarnobrzegiem-Machowem. Janów Lubelski, z powodu tego, iż jest jedynym miastem na

T a b e l a 11

Nakłady inwestycyjne w miastach woj. krakowskiego i tarnobrzeskiego
w latach 1977-1980

Nazwa miejscowości	Lata					średnia roczna w tys. zł	ogółem	na 1 miesz- kańca
	1977	1978	1979	1980				
	w tys. złotych							
<u>Woj. krakowskie</u>								
Myślenice	412 929	273 837	215 927	117 434	255 032	12 200		
Proszowice	20 395	38 597	36 849	6 188	25 507	4 073		
Skawina	430 295	115 281	181 734	341 556	267 191	19 980		
Wieliczka	168 171	60 151	16 841	470 071	178 808	10 594		
<u>Woj. tarnobrzeskie</u>								
Tarnobrzeg	89 968 ^x	56 435 ^x	1379 700	2150 171	1764 936 ^{xx}	52 685 ^{xx}		
Janów Lubelski	48 812	48 609	15 688	244 002	200 441	27 087		
Nisko	133 903	264 887	154 953	175 296	165 125	16 188		
Opatów	2 602	10 111	20 865	24 250	22 558	3 269		
Sandomierz	33 359	27 897	290 761	407 493	349 127	17 283		
Stalowa Wola	1283 044	4084 141	5507 659	2575 852	4041 765	80 673		
Staszów	198 540	734 056	263 379	125 402	194 391	17 365		

^x dla wszystkich miast tylko plan terenowy,

^{xx} tylko dla lat 1979 i 1980

Z r ó d ł o: Materiały WUS i obliczenia własne.

Zasaniu, prawdopodobnie umocni swe funkcje, zarówno te o charakterze "centralnym", jak i "wyspecjalizowane".

LITERATURA

- [1] Bromek K., Zarys rozwoju historycznego i terytorialnego Krakowa. *Fol. Geogr., Ser. Geogr.-Oecon.*, 1975, vol. 8.
- [2] Christaller W., *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena 1939 wg *Przegl. Zagr. Liter. Geogr.* 1963, 1.
- [3] Dobrowolska M., Dynamika przemian społeczno-demograficznych i osadniczych w Okręgu Siarkowo-Metalurgicznym. *Zeszyty KBRU PAN* 1968, nr 29.
- [4] Dobrowolska M., *Osadnictwo puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem*. *Krakowskie Odczyty Geograficzne*. Kraków 1931.
- [4a] Dobrowolska M., *Procesy osadnicze w dorzeczu Wisłoki i Białej Dunajcowej w tysiącleciu*. *Prace Monograficzne WSP t. 69*. Wydaw. Nauk. WSP. Kraków 1985.
- [5] Dziewoński K., *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast*. *Pr. Geogr. IG PAN* 1967, 63.
- [6] Dziewoński K., Malisz B., *Przekształcenia przestrzenno-gospodarczej struktury kraju*. *Seria: Studia KPZK PAN*, t. 62, PWN, Warszawa 1978.
- [7] Fajferek A., Zioło Z., *Opóźnienie procesów urbanizacji w stosunku do procesów industrializacji woj. tarnobrzeskiego*. *Praca wykonana w ramach prac KBRU PAN*. Warszawa 1981.
- [8] Golachowski S., *Rola teorii Christallera w planowaniu hitlerowskim na Śląsku*, w: *Studia nad miastami i wsiami śląskimi*. Opole-Wrocław 1969.
- [9] Jerczyński M., *Zagadnienie zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej większych miast w Polsce*. *Prz. Geogr.*, t. 42, 1970, z. 2.

- [10] Kortus B., Rozwój aglomeracji miejsko-przemysłowej Krakowa. Geogr. w Szk., 1974, z. 4.
- [11] Kortus B., Pakuła L., Rozwój i struktura przemysłu (woj. krakowskiego). Fol. Geogr. Ser. Geogr.-Oecon., 1979, vol. 12.
- [12] Kotlarzowa K., Prochownikowa A., Funkcje przemysłowe i turystyczne Wieliczki. Czas. Geogr. 51, 1980, 3.
- [13] Miasta Polskie w tysiącleciu, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965, t. 1 i 2.
- [14] Pakuła L., Kształtowanie się ośrodków przemysłowych w pow. chrzanowskim. Czas. Geogr. 1960, nr 4.
- [15] Prochownikowa A., System osadniczy (woj. krakowskiego). Fol. Geogr. Ser. Geogr.-Oecon., 1979, vol. 12.
- [16] Rajman J., Próba klasyfikacji funkcjonalnej pozarolniczych ośrodków pracy w woj. krakowskim. Roczn. Nauk. Dydak. WSP w Krakowie, Kraków 1962.
- [17] Regulski J., Rozwój miast w Polsce. PWN, Warszawa 1980.
- [18] Reznar Z., Inwestycyjne uwarunkowanie rozwoju aglomeracji miejskich. Inwestycje i Budownictwo 1975, nr 3.
- [19] Rocznik statystyczny województw 1981 i inne wyd. GUS, Warszawa.
- [20] Zagożdżon A., Ośrodki regionalne i subregionalne Polski. PWN, Wrocław 1979.
- [21] Ziolo Z., Wpływ zatrudnienia w przemyśle na rozwój demograficzny miast woj. rzeszowskiego w latach 1937-1970. Fol. Geogr. Ser. Geogr.-Oec., 1974, vol. 7.